

האוניברסיטה
כתבת של
האוניברסיטה הטברית
בירושלים
נרדך 22-אביב תשנ"ו 1976

ייווא בין הפטיש והמגל

קורות המכון המדעי היהודי בוילנה
תחת השלטון הסובייטי
ליובל ה-50 של ייווא

מאת ד"ר דב לויין

ב-25 במרץ 1925, סמוך ליום פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, נערכה בוילנה — היא ירושלים דלי-טא (וגם ירושלים דיידיש) — אסיפה של נאמני שפת יידיש ותרבותה, שנו-עדה לדון בתזכירו של הסופר נחום שטיף ("בעל דמיון"), על הצורך בה-קמת מכון יהודי אקדמאי, מהנימוקים הבאים: (1) לאפשר ליהודים פעילות מחקרית ומדעית בשפתם הם. (2) לה-ביא את מימצאי המחקר המדעי בעו-לם לידיעת היהודים המעוניינים בכך, אך אינם שולטים בשפות אחרות זולת יידיש. באסיפה זו, הונח היסוד לייווא, הוא המכון למדע היהודי. ניסוח יסו-דות המכון וקווי פעולתו הוטלו על וועדה שכמה מחבריה עתידים היו לע-מוד בראשו (עד יומם האחרון), והם: ד"ר מאקס וויינריוך, עו"ד יוסף צ'רני-חוב והסופר זלמן רייזן. באותה שנה, נתקיימה בברלין, התייעצות נוספת, לקידום הנושא, והפעם בדרג בינ-ארצי, בהשתתפות ההיסטוריון אליהו צ'ריקובר, הסוציולוג יעקב לשצ'ינסקי, ד"ר מ. זילברפארב, ישראל אפרויקין ואנשי מדע וציבור אחרים. שלושת

מוסד ייווא (יידישער וויסנשאפט-לעכער אינסטיטוט) השוכן בלב ניו-יורק שבארה"ב, ואשר חגג זה מכבר את יובל ה-50 להקמתו, מוכר כיום כאחד ממרכזי המדע היהודיים הח-שובים ברחבי העולם. רבים מהחוק-רים העוסקים במדעי הרוח ובעיקר ביהדות, נזקקים לאוצר תעודותיו, ספ-רייתו העשירה, ומאות פרסומיו ביי-דיש ובאנגלית. אולם, מותר להניח, כי רק לחלק לא גדול מהם ידוע ש-מכון מפואר זה, הינו נצר בלבד למו-סד קדום יותר שקם לפני יובל שנים בוילנה ואשר חרב בתקופת השואה.

* * *

מתוך מחקר של המרורים לתולדות ה-שואה ולתולדות יהודי מזרח אירופה, במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר מסתייע ע"י קרן הז-כרון לתרבות יהודית שבניו-יורק וע"י קרן של אברהם וארית שפיגל מלוס-אנגילס.

התמונות שבמאמר זה נלקחו מהאלבום "ירושלים דליטא", בעריכת ל. ראן, ניו-יורק, תשל"ד.

העקרונות שהתגבשו משך הדיונים, ואשר הינחו את המייסדים, היו: (1) ראיית היהודים בכל מקום כעם אחד. (2) מחקר יהודי לשם העשרת חיי הרוח. (3) שימוש במיתודות החדשות של מדעי החברה לשם הבנת הזהות היהודית, והתופעות הכרוכות ביהדות כציבור. לגבי טיב המכון, מהותו ותפקידו, הוחלט שעליו להוות: (א) מרכז של הפעילות המדעית ביידיש ובעיקר האינסטטאנציה המרכזית לחקר ולפיתוח של לשון היידיש ותרבותה. (ב) כור ההיתוך בו יתגבשו חוקרים חדשים בשדה המדע והתרבות היהודית. (ג) מוסד שיקרין על חיי התרבות היהודית בכל קצווי עולם.¹ מקום מושבה של המזכירות המכינה נקבע בווילנה וכן בברלין. המכון עצמו החל לפעול וילנה. באותה שנה (1925) הוקם גם בניו-יורק הסניף האמריקאי ("אמ-אפטייל") של יווא ובראשו עמדו: י.ל. כהן, שמואל ניגר ויעקב שאצקי. שנתיים לאחר מכן הוקם הסניף בארגנטינה ובמשך הזמן — במרכזים נוספים של תפוצות ישראל: בסך הכל — כ-30 מרכזים. כן פעלו גם אגודות של יידי יווא.

המכון המרכזי בוילנה, שלימים השתכן בבניין משלו, ברחוב וויולסקי 18, כלל ארכיון, מוזיאון, מרכז ביבליו-גרפי וספרייה. הפעילות הלימודית והמחקרית התרכזה בארבע מחלקות: (1) המחלקה להיסטוריה, שעם מוריה נמנו שמעון דובנוב, אליהו ציריקובר ושאוול גינצבורג. (2) המחלקה לפילולוגיה ולספרות, ובראשה ד"ר מאקס וויינרייך, אלכסנדר הרכבי ויהודה יפה. (3) המחלקה לכלכלה ולסטטיסטיקה שעמה נמנו, בין היתר, פרופ' ליבמן הרש ויעקב לשצינסקי. (4) המחלקה לפסיכולוגיה ולחינוך, שאליה השתייכו הפדגוגים לייבוש לרר ואליהו גולומב.

אף כי המכון היה אמור לאסוף, לשמר ולטפח כל חומר המשקף את חיי היהודים בעבר ובהווה, בכל מקום מות פיזורם, הרי למעשה, ניתנה עדיפות לחקר קהילות דוברות יידיש, וזאת — כפועל יוצא מהיותו בראש וראשונה מוסד יידישאי ובודאי גם

בגלל מיקומו — בוילנה, וכן גם היות רוב מייסדיו יוצאי מזרח אירופה. אחת מפעולותיו המיוחדות במינה של המכון התבטאה בחתירה שיטתית לקביעת כתיב אחיד לשפת היידיש וכן גם לקידום ושכלול הדקדוק והתחביר שלה.

ב-1935 הונהגה בייווא מסגרת להכשרת חוקרים צעירים (אספיראנטים) וחברי-מחקר מתכתבים (קורס-פונדנטים) בישובים שונים באירופה ובעיקר בפולין (כ-2000 איש ב-198 ערים ועיירות). הללו היו מעין סוכנים מדעיים של המכון במקומות מגורים, בכל הנוגע לחקר ואיסוף חומר על מנהגי העם ועל ניבי ההיגוי המקומיים. בארצות מסוימות, בעיקר ביישובי מהגרים מעבר-לים, נערכו סקרים ומחקרים על בעיות המהגרים היהודים ומידת הסתגלותם לסביבה התרבותית החדשה. חלק ניכר מהחומר שרוכז בוילנה, עובד ופורסם ביידיש, כגון: ² 14 כרכי הקובץ "יווא בלעטער" (שהופיעו מ-1931 ואילך, בליווי סיכומים באנגלית, גרמנית ופולנית): 5 כרכים של כתבים פילולוגיים, 3 כרכים של כתבים היסטוריים; 2 כרכים של כתבים כלכליים-סטטיסטיים; 2 כרכים של כתבים פסיכולוגיים-פדגוגיים וכן כתבי עת — "יידיש פאר אלע", "יידישע עקאנאמיק", ועוד. סך כל היבול הספרותי, לרבות פירסומים של המכון בוילנה עד מלחמה³ ע השניה, הסתכם ב-20,000 עמודי דפוס. בשנת 1939 כבר היו מרוכזים במרתפי יווא, ברחוב וויולסקי 18, רכוש מדעי רב ויקר המציא אות ובין היתר: ספרייה של למעלה מ-40,000 כרכים; אוסף עיתונות של למעלה מ-10,000 כרכים; ארכיון כללי שכלל יותר מ-100,000 יחידות; ארכיון כיון פולקלוריסטי עם 100,000 יחידות 650 ביוגרפיות של צעירים יהודים מכל מיני מקומות באירופה; אוסף תיאטרוני ובו אלפי צילומים; ארכיון טרמינולוגי שכלל כ-700 אוספים ובהם כ-25,000 מונחים ביידיש, ועוד.

אכן, יכול מבורך זה, בנוסף לעיתונות מקומית ומאות הספרים והפירסומים שהופיעו בוילנה, היקנו לעיר

1 "פינף און צוואנציק יאר יווא" ידיעות

פון יווא מס. 30, דצמבר 1950, עמ' 1.

2 שם, שם, עמ' 2.

זו מעמד של מרכז רוחני עולמי של התנועה היידישיסטית. למרות העובדה שרוב העומדים על ערש הייווא היו יידישאים קיצוניים וביניהם בונדאים, פועלי ציון שמאל, פאלקיסטים וטרי-טוריאליסטים, השתדלה הנהגתו וב-ראשה ד"ר וויינרייך, לשוות בקפדנות רבה אופי מדעי טהור למוסד ולהתרחק ככל האפשר, ממעורבות מפלגתית ופולמוסים פוליטיים אשר רווחו אז ברחוב היהודי. עם זאת, חוגים ציוניים הוכיחו במשך זמן ניכר הסתייגות בו-לטת (אם לא יותר מזה) מהמכון והנהגתו. ד"ר ישראל קלויזנר, מנהלו לשעבר של הארכיון הציוני בירו-שלים, נכח בשעת ביקורו של הפילו-לוג והפולקלוריסט אלתר דרויאנוב ב-וילנה ב-1931 ושמע את תגובתו החריפה של הלה להזמנה מצד זלמן רייזן לבקר בייווא, לאמור: "אנשים המ-סיירים באיזו עיר רגילים לבקר בכני-סיות. אני לכנסיה איני הולך!" לימים, החלו גם חוקרים עבריים, בא"י וב-גולה, להשתתף בקבצים ובפרסומים המדעיים, ואישים מרכזיים בעולם ה-ציוני, כמו נחום סוקולוב וברל כצנלסון העניקו למוסד ברכתם. ביטוי אופייני להפשרה שחלה מצד המימסד האק-דמאי-העברי ביחס לייווא (לעומת ההסתייגות הקודמת, אם לא יותר מזה), ניתן לראות בקטע דלהלן, מתוך הדברים שכתב בעברית מזכיר האוני-ברסיטה העברית, מר ארי אבן-זהב בספר האורחים של המכון, ב-15 יוני 1937:³

"... כאילו אני נמצא בבית ה-ספרים על הר הצופים. נראה כאילו בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ו-ייווא בוילנה, הם אחים לש-מירה על גנזינו וכשבא מי-שהו ממוסד אחד לשני, הוא בן-בית ואינני מבין את ה-'ברוגז' שרוצים לתלות בהם."

מאידך, הלכה וגברה ההתנגדות למ-כון ולהנהלתו, מצד המחנה הקומו-ניסטי ברחוב היהודי, ובמיוחד מצד פעילי תרבות היידיש בבריה"מ, עד כדי כינויו — "מכון יהודי פאשיסטי".

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וחורבנו של היישוב היהודי באירופה, עלה הכורת גם על קהילת וילנה ומוסד ייווא בכלל זה. החורבן התמשך בשל-בים, על פני תקופת המלחמה; חמש פעמים עברה העיר מיד ליד, כשכל מעבר הוא שלב משמעותי בגורל המו-סד עד חיסולו הסופי. עד היום טרם זכתה פרשת חיסול ייווא תחת שלטון המשטר הסובייטי, לכיסוי מתאים בהיסטוריוגרפיה היהודית, אלא בצו-רה שולית בלבד. הדברים דלהלן הינם בבחינת נסיון ראשוני, להביא במרוכז פרשה זו, תוך כדי הסתייעות במימצאים מפרויקט מחקרי רחב ה-מתבצע על ידי המחבר, במסגרת המכון ליהדות זמננו.⁵

המכה הראשונה אך האנושה, הונ-תה על מוסד ייווא, שבועות אחדים לאחר פרוץ המלחמה, כשויילנה וסבי-בתה נכבשו ב-19 בספטמבר 1939 בידי הצבא האדום. המצב העגום של וילנה המורעבת, הנבוכה והמנותקת מהעולם, נתן אותותיו גם במוסד ייווא. חלק ניכר מהתלמידים נעדרו עקב תלאות המלחמה. מתוך חברי ההנהלה נותרו אז שניים בלבד והם: הסופר והפילולוג הידוע, זלמן רייזן שהיה גם עורך היומון המתקדם — "טאג" ועו"ד יוסף צ'רניחוב, מראשי הטרטוריאליסטים ואיש ציבור שהת-פרסם בין השאר, כסניגורם הנמרץ של קומוניסטים בבתי-הדין הפולניים. הללו עשו אמנם מאמצים נואשים לקיים את המוסד בתנאי המשטר החדש,⁶ אך תוך זמן קצר הם עצמם הפכו לקרבנותיו: שניהם נאסרו, הוגלו לבריה"מ ושם ניספו. גורל דו-מה פקד גם עשרות אנשים נוספים בציבור היהודי בוילנה, לרבות שני מנהיגי הבונד, אנא רוזנטל ויעקב ז'לזניקוב, שהיו גם חברים מרכזיים ב"אגודת יידי ייווא" בעיר. שני חב-רים נוספים של הנהלת ייווא בוילנה לא היו אותה שעה למרבית מזלם בעיר: האחד עורך ראשי של ייווא בלעטער, זליג קלמנוביץ, ששהה אז בליטא הסמוכה, עד יעבור זעם. וה-שני — מנכ"ל המכון, ד"ר מאקס וויינ-רייך, שנתקע בקופנהגן בדרך לוועידה

- 3 דער ייווא נאך 13 יאר ארבעט, וילנה 1938, עמ' 5.
- 4 ראה מאמרו של א. וואלאברנסקי "פאשיזרטער יידישזום" המתקוף את הדו"ח של ועידת ייווא ב-1929. פאשיזרטער יידישזום און זיין וויסנשאפט, מינסק ווייטרוסישע וויסנשאפט אקא-דעמיע, יידישער סעקטאר, 1930.
- 5 "מצבם של היהודים במלחמה" ה-2 באזורי הספר המערבי שסופחו לבריה"מ בשנים 1939—1940.
- 6 תיאור אסיפה כללית של אנשי המכון בתקופת השלטון הסובייטי והופעתו המרשימה של צ'רניחוב שקרא להס-תגלות לתנאים החדשים, ראה בעדותו של אחד התלמידים הצעירים דאן, אברהם יונאס, ארכיון המדור לתייעוד בע"פ במכון ליהדות זמננו של האוני-ברסיטה העברית בירושלים, עמ' 12—13.

מדעית; הלה כבר לא חזר יותר לעי-
רו. תוך 40 ימי השלטון הסובייטי בויל-
נה, המשיך, איפוא, המכון להתקיים
בדוחק ובעיקר מכוח האינרציה. כמ-
קובל בוילנה באותם ימים, בהם עלו
לגדולה, קומוניסטים ואנשי השמאל
הקיצוני, כך גם במוסד יווא. כך דרך
כוכבו של הארכיבאי משה לרר שהיה
עתיד גם למלא תפקיד מרכזי במוסד,
באחד משלבי חיסולו הבאים, שעליו
יסופר להלן. שלטון הסובייטים הרא-
שון בוילנה, ארך כאמור, 40 יום בל-
בד, עד 29 באוקטובר 1939, עת הוח-
זרה העיר לליטא — בתור בירתה
ההיסטורית.

ל הפוגה קצרה ואפילו לפריחה
מסויימת, זכה המוסד בתקופת האת-
נחת של שלטון ליטא העצמאית
בוילנה, שארכה 8 חודשים בלבד.
כבר בתחילת נובמבר 1939, הכריז
זליג קלמנוביץ — חבר ההנהלה ה-
יחיד של יווא שנותר בוילנה, שה-
מוסד חידש את פעילותו.⁸ רווח וה-
צלה מסויימת באו למוסד במפתיע
ממקור בלתי צפוי — פליטי פולין.
בשל נייטרליותה של ליטא והסיכו-
יים הסבירים לצאת ממנה למדינות
מעבר-לים, הפכה אז וילנה לאבן
שואבת לרבבות פליטים מכל קצווי
פולין ובכלל זה, אחוז ניכר של ה-
עילית הפוליטית, הציבורית והתרבו-
תית של יהדות זו. בין אלה שהצליחו
להגיע אז, בדרך-לא-דרך לוילנה ו-
למצוא בה מקלט, היה הפילולוג הנודע
וחוקר תרבות יידיש, נוח פרילוצקי
מעמודי התווך של יווא בוורשא ועוד
מלומדים יהודים, שבחלקם היו קשו-
רים למוסד עוד קודם לכן. רובם
המשיכו גם כאן בפעילות המדעית
אם במסגרת יווא ואם מתוצה לה.
כמה מהם צורפו להנהלה אשר עתה
היה הרכבה כדלקמן: זליג קלמנוביץ,
שלמה באסטומסקי, שמואל לוויין,
שלמה מנדלזון, ח. י. קאז'דאן, פנחס
קון וזלמן מייזנר. סיוע ניכר להמשך
פעולת המוסד בא מהג'וינט, באמ-
צעות נציגה בוילנה — יצחק גיטרמן
וכן על ידי שורה של אישים מקרב
יהדות ליטא שנרתמו לעריכת מגביות

לטובת יווא והפצת פירסומיו. עידוד
ותמיכה מיוחדת העניק לו סניפו ה-
גדול והותיק בעולם, הלא הוא ה-
"אמאפטייל" בניו-יורק. גילויי חרדה
למען המשך קיומו התקין של מוסד-
האם בוילנה ונכונות להחליץ לעזרתו
כלולים בגילוי הדעת הנירגש שהופנה
לוילנה בוועידה ה-14 של ה"אמא-
פטייל" מה-5-7 לינואר 1940, לא-
מור⁹:

הננו מאושרים שהמרכז יווא
נמצא עתה במדינה נייטרא-
לית כמו ליטא, המוכיחה הב-
נה כלפי המיעוט היהודי ומס-
ייעת בקיום תרבותו. אנו מק-
וים שהממשלה הליטאית תע-
ריך נכונה את החשיבות ה-
גדולה הנודעת ליווא בחיי ה-
יהודים בכל העולם ואת ה-
יוקרה שהמרכז המדעי היהודי
הזה עשוי להקנות לליטא, ועל
כן תגיש למרכז הוילנאי סיוע
מבחינה משפטית וכלכלית.
אנו מבטיחים לכם שנעשה
הכל מה שניתן לעשות במצב
הזה, להעניק לכם אמצעים
כדי שתוכלו להמשיך הלאה
במפעלכם הגדול וכדי שת-
שארן כסמל חי של האחדות
שלנו בכל העולם.

עם זאת נתקבלו גם שתי החלטות
גורליות ובעלות משמעות מרחיקות
לכת, שקבעו את העתקת מרכז יווא,
מוילנה לניו יורק, המשמשת ככזאת
עד היום, וזו לשונן¹⁰:

● בהסכם עם וילנה יקבל על עצמו
אמאפטייל לבצע את כל הפונקציות
שהמרכז בוילנה אינו מסוגל לבצע,
מחמת התנאים השוררים באירופה.
● להשתדל בהתאם לחוקי מדינת-
תנו, להעביר לכאן את עסקני המדע
והחוקרים שנאלצו לעזוב את ארופה,
ובשורה ראשונה, את אלה שהיו עד
עתה בקשר הדוק עם יווא.

אחד מאנשי יווא שהועבר למעשה
בהתאם להחלטה האחרונה לניו-יורק,
היה מנהל יווא בוילנה, ד"ר מאקס
וויינרייך. לפי הדו"ח שמסר עם בואו
— במרץ 1940 — על המוסד בוילנה,
היסיקו בניו יורק "שבמידה שהחיים

7 ראה: דב לוי, ירושלים דליטא —
"שישה שבועות בסוגריים". (יהודי
וילנה תחת השלטון הסובייטי מן
ה-19 לספטמבר עד 28 באוקטובר
1939). גלעד, ג' (7916), עמ' 214—244.
8 "יווא באניט זיין טעטיקייט אין וילנע",
די אידישע שטימע, 13.11.1939, עמ' 5.
בדיווחו מן ה-1 בינואר 1940,
ל"אמאפטייל" בניו-יורק, על המצב
ביווא וילנה, כתב בן השאר: "נשאר
כאן גם כאלה שליבם היה ונותר
במורח [בריה"מ] וזה משביעני תמרו-
רים במיוחד. אינני יכול לשאת את
העובדה שלאחר מעשה הרצח לגבי
זלמן רייזן, יש עדיין לאנשים מצח
נחושה לשבת כאן בינינו, כאילו לא
היו דברים מעולם. הבעתי זאת בפני
אחד הברנשים הללו — כשלעצמו
אפס — בקול רם. קמו צעקות עד כדי
כך שכמעט ונטשתי את כל העסק
ורציתי לחפש עבודה במקום אחר,
אולם בשל ידידים טובים ויתרתי ונתרתי
לנטור את מעט היש". מתוך: דער
יווא און זיינע גרינדערס-קאטאלאג
פון דער אויסשעלונג צום 50 יאריקן
יובל פון יידישן וויסנשאפטלעכן
אינסטיטוט — יווא, ניו יארק 1975,
אראזשירט דורך זואו שייקאווסקי,
עמ' 56. ראה גם הפוטוסטאטים מאת
קלמנוביץ לבנו שלום בארץ ישראל
המתפרסמים כאן לראשונה.
9 די 14טע יערלעכע קאנפערענץ פון
אמאפטייל פון יווא — קיצור פון
פראטאקאל, ידיעות פון יידישן וויסנ-
שאפטלעכען אינסטיטוט, מס' 2 (77)—
(89), ניו-יורק (מרץ-אפריל 1940),
עמ' 14.
10 שם, שם, עמ' 15.

בליטא יתייצבו, צפויות לו אפשרויות נרחבות; עם זאת קיבלו אישור ל- הערכתם הקודמת שה"אמאפטייל" ייאלץ אכן, להוות למעשה את ה- מרכז העולמי של יווא, "עד לאחר המלחמה" ¹¹.

מודרכים על ידי גישה ריאליסטית ביותר, החליטו אנשי סניף יווא בניו יורק "אמאפטייל", כבר בתחילת פרוץ המלחמה עם כיבוש וילנה על ידי הצבא האדום, להפוך למסגרת המשך למוסד-האם בוילנה: כל ה- קורספונדנטים, מערכות העיתונים והמולי"ם נדרשו לשלוח חומר שיגר- תי לסניף יווא בניו יורק ¹². כתוצאה מכך, אך בעיקר בגלל השואה שירדה על יהדות פולין ושיבוש דרכי הקשר בימי המלחמה, ירדה באורח תלול כמות הפריודיקה שהיתה זורמת ל- יווא בוילנה — מ-500 יחידות ל-150 בלבד. ברם, לעובדה זו לא נודעה משמעות יתירה לגבי הפעילות היומ- יומית של המוסד בתקופת השלטון הליטאי, שהרי זו התמקדה בעיקר במישור המחקרי-לימודי.

כשבוע לפני השתלטות הסובייטים על כל ליטא, ובכלל זה וילנה (בש- נית), קוימה פעילות מחקרית שיט- תית במסגרת האספיראנטורה על הנושאים הבאים ¹³: (1) אידאלים חב- רתיים ומטרות פרטיות בקרב הנוער היהודי. (2) קונפליקטים אצל צעירים. (3) מיתודות בביקורת היהודית. (4) השכלה חילונית בקרב יהודי רוסיה במחצית הראשונה של המאה ה-19. (5) ספרי לימוד בגיאוגרפיה. (6) המצב הכללי של יהדות פולין ב"משטר מאי". הסקציה הכלכלית-סטטיסטית נערכה לפרויקט מחקרי בשיתוף איגוד הבנקים העממיים בליטא, על מצב היהודים בארץ זו. באותו זמן עבדו צוותים אחרים על מחקר תנו- עות פוליטיות ואידיאולוגיות, כמו פועלי-ציון והנוער הבונדאי.

יווא אירח אז מספר חוקרים בעלי שם מאוניברסיטת וורשה ומוסדות אחרים בפולין ואיפשר להם ביצוע מחקרים במסגרת המוסד, על נושאים היסטוריים (כגון: חצר הרבי מגריידיץ לאור מכתביו) סוציולוגיים (הוי חיי-

הם של בני המעמדות הנמוכים ב- וילנה), רפואיים (מצב הבריאות של יהודי וילנה) ועוד; בסך הכל עבדו אז ביווא כ-59 אנשי הסגל הקבוע, חברי-מחקר ומרצים-אורחים.

בין הפירסומים שהוכנו אז לדפוס על ידי המוסד, ראוי לציין את הכרך השישי מכתבי שמעון דובנוב. למען האוכלוסיה היהודית המקומית וציבור הפליטים, קיים המוסד שורה של הר- צאות מדעיות פופולריות על הנוש- אים הבאים: ספרות יהודית (ז. קל- מנוביץ, ש. מנדלסון); היסטוריה יהו- דית (ד"ר מ. הלר); תולדות היהו- דים בליטא (פ. קון); דמוגרפיה (אלכסנדרוביץ), פולקלור (נ. ווייניג), דקדוק יידיש (ח. י. קאז'דאן). קהל השומעים שמנה כ-250 איש היה מגוון ביותר, כפי שמעידים הנתונים דלהלן ¹⁴: 50 מורים, 35 פועלים מקו- מיים, 45 חלוצים, 10 תלמידי-ישיבות, 15 בעלי השכלה גבוהה, 35 אחרים. הפעילות המרשימה והמקיפה ביו- תר של יווא דאו — וגם שירת ה- ברבור שלו במתכונתו המסורתית היתה שורת האירועים לכבוד יום הזכרון ה-25 למותו של י. ל. פרץ: החל בשידורי רדיו — (בהשתתפות פרופ' שמעון דובנוב, רקטור האוני- ברסיטה הליטאית בוילנה — פרופ' מ. בירז'יסקו, יו"ר הקהילה היהודית — ד"ר יעקב וויגודסקי ואחרים) נש- פי זכרון חגיגיים בוילנה, קובנה וע- רים אחרות בהשתתפות נוח פרי- לוצקי, וכלה בתערוכה שמשכה קרוב ל-6.000 מבקרים.

פחות מוצלחת היתה המערכה ש- ניהלה יווא, יחד עם גורמים אחרים, למען הקמת קתדרה ללשון יידיש באוניברסיטה הליטאית בוילנה. הסכ- מה עקרונית לכך אמנם ניתנה מטעם האוניברסיטה והרקטור שלה — פרופ' מ. בירז'יסקו, אך המיניסטרונין להשכ- לה הציג תנאי שהחזקת הקתדרה תמומן על ידי הציבור היהודי ושה- כסף ישולם לפחות לשנה מראש ¹⁵. מאידך לא התגבשה בציבור היהודי הצעה אחידה באשר למועמד מוסכם לראשות הקתדרה. נוח פרילוצקי ש-

11 "נאך דער קאנפערענץ", שם, עמ' 19.
12 "ערקלערונג פון אידישן וויסנשאפליכען אינסטיטוט וועגן איהר ווייטערדיקער טעטיקייט", פארווערטס 2.10.1939.
עמ' 5. במקור זה נרמז שבזמן השלטון הסובייטי בוילנה היתה אכן מחשבה להעביר את כל המוסד מוילנה; האשמות נגד יווא בארה"ב שהכריזו על מגבית להצלת אוצרות יווא מידי הסובייטים, ראה: דעס, "10 וואכן רעארגאניזירטער יידישער וויסנשאפט- לעכער אינסטיטוט", פאלקסבלאט, 25.10.1940, עמ' 8.
13 "אירא ד' יווא" ווילנער טאגבלאט, 7.6.1940, עמ' 4.
14 שם, שם.
15 "אן אינטערוויו מיט פראפעסאר נויך פרילוצקי וועגן צילן און וועגן די אופגאבעס פון דער קאטעדער פאר יידישער שפראך און ליטעראטור", ווילנער עמעס, 12 נובמבר 1940, עמ' 3.

נתמך בעיקר על ידי אישים מחוגי הפאליקיסטים בוילנה ובקובנה, לא נראה כנראה להנהלת יווא¹⁶, למרות היותו בעבר חבר ההנהלה ויו"ר אגו-דת יידי יווא בוורשה ושלא לדבר כבר על מעמדו המיוחד בחקר שפת יידיש ותרבותה¹⁷. כפי הנראה גם לחוגים הציוניים היו טעמים להתנגד למועמדותו¹⁸.

מאמצי יווא להקנות מעמד מוכר לתרבות יידיש במוסד האקדמאי ה-עליון של ליטא, עלו בשלב זה על שרטון. מטרה זו אמנם הושגה חוד-שים אחדים לאחר מכן, אך בתנאים ומציאות אחרים, שכן בינתיים הש-תלט הצבא האדום על כל ליטא.

משסופחה ליטא באופן רשמי ל-בריה"מ, ב-3 לאוגוסט 1940, והפכה לרפובליקה הסובייטית הסוציאליס-טית ה-16, חוסלו בזה אחר זה כל מוסדות החינוך והתרבות העבריים והיידישאים הקודמים, או שהותכו ל-מסגרות חדשות בהתאם לצרכי ה-משטר. תופעה זו לא פסחה גם על יווא. בשלב ראשון שנמשך מאמצע אוגוסט ועד סוף השנה האזרחית, עבר המוסד, מה שכתה "תהליך טיהור וראורגניזציה". על טיבו ומהו-תו של תהליך זה, הוסבר לציבור הוילנאי מעל דפי העיתונות, במטב-עות לשון האופייניות לאותם ימים¹⁹:

"סוף סוף הוצא יווא אף הוא מתוך הביצה!... מעשי-התע-תועים של הנהלת יווא, כש-קומץ בונדיסטים וציוניסטים עשו יד אחת בהתבצרים וב-הפכם מעון זה לקן של פרו-טקציוניזם וקריאריזם אישי, מזה ולמאבק נגד המפלגה ה-קומוניסטית ואוהדיה, מזה... בעזרת שלטון העם הפך סוף סוף יווא עכשיו למה שהוא צריך להיות. מעתה שוב לא ישרת עוד את החוגים הציו-ניים והעבריים, אלא את בע-ליו האמיתיים — את המוני העם היהודי שבנו את הייזוא באהבה ובמסירות נפש..."

על תהליך הטיהור והריאורגניזציה ביווא הופקד מעתה החבר משה לרר

בתואר "הקוראטור של המוסד". ול-מעשה — הקומיסר. שנים רבות שימש הלה כגנז של יווא ובתוקף תפקידו היה אחראי בין היתר, גם על הספרות המהפכנית לסוגיה ה-שונים. כנכדו של רבי חסידי, הפך הוא עצמו לחסיד המארקסיזם. בעוד אשר בעת הכיבוש הסובייטי הקודם, ניתנה לו שהות קצרה בלבד להשליט סדר חדש במכון, הרי עתה היה סיפק בידו לבצע זאת תוך יציאתו חוצץ "נגד כמעט כל אלה שהיוו את יווא מ-1925 ועד 1940"²⁰.

מקורבנותיו הראשונים של הטיהור ביווא, היה זליג קלמנוביץ, דמות מרכזית במוסד ואשר שמו יצא ב-עולם היהודי כולו כסופר חוקר והוגה דעות. הוא ואנשי עט אחרים שנושלו מעמדותיהם — "התהלכו מובטלים ואחוזי חרדה פן יהיה סופם כשל זלמן רייזן וצ'רניחוב"²¹. אמנם לימים קיבל קלמנוביץ עבודה כמגיה של ספרים רוסיים אך החששות לא פגו: מאסרם של רעית צ'רניחוב ובמידה מסויימת גם מאסרו של המרצה לשעבר ביווא, זלמן מייזנר, היוו תזכורת מאיימת לגבי אלה שהיו בעלי-עמדות ציבו-ריות בעת המשטר הקודם ושעתה הוגדרו כ"אויבי העם". עם זאת הוש-ארו על כנם מספר לא קטן של עוב-דים ותיקים ומסורים, שלא לדבר על הללו שהשתייכו למחנה הקומוניסטי, כמו יצחק אנילוביץ, חיים חיות ו-כדומיהם.

טיהור המוסד המחודש התייחס גם לחומר ספרותי וארכיוני, ובמיוחד יצא הקצף על פירסומים המכילים ביקורת על בריה"מ, כמו, "האמת על רוסיה" — מאת ליאון טרוצקי; "ה-אמת על היהודים ברוסיה" — מאת יעקב לשצ'ינסקי; "אדם ומכונה ב-בריה"מ" — מאת ד.ל. מקלר; כתבי-עת (כמו "נייע פאלקצייטונג" "אונ-זער געדאנק", "פרייע שריפטן") ו-עשרות עלונים של ארגונים יהודיים מסוגים שונים ועוד²².

עם סיום שלב הריאורגניזציה כבר התנוססה באולם הכניסה של המוסד הכתובת: "עובדי התרבות מברכים את הצבא האדום האמיץ ואת המנ-

16 לפי גירסה של אחד ממקורבי פרילוצקי, עשו הבונדאים ביווא מאמצים נמרצים למנות את ד"ר מ. וויינרייך, שהיה כאמור בחו"ל, לראש הקתדרה והלה כביכול הציע במכתב את "נכונותו לחזור לוילנה ולקבל את המינוח" מ. באלבערישק, שטארקער פון אייזן, "המנורה" תל-אביב 1967 (להלן: באלבערישקי) עמ' 91. לפי גירסת איש הנהלת יווא (בתקופת המישטר הסובייטי), אכן הגיע אז למוסד מכתב מד"ר וויינרייך, אלא כפי שהוא מצטט אותו, הציע ד"ר וויינרייך למנות כראש הקתדרה את המזכיר המדעי של המוסד (קלמנוביץ — ד.ל.) מוישע לערער, "נאר דארט ווו ס'הערשט דיקטאטור פון פראלעטריאט", ווילנער עמעס, 12 נובמבר 1940, עמ' 3.

17 על "חתול שחור" שעבר בין נ. פרילוצקי לבין הנהלת יווא בוילנה, ניתן לעמוד גם מן העובדה שלא נכלל בהנהלה ב-1939/40 וכן גם שבתחילה נכלל שמו בין המרצים המיועדים במסגרת הקורסים של המוסד. די 14 יערלעכע קאנפערענץ (כנ"ל בהערה 9 לעיל), עמ' 24.

18 היתה סברה שהציונים דרשו שהקתדרה תהיה עברית, כפי שהתקיימה קודם לכן באוניברסיטת קובנה ואשר בראשה יעמוד הדוצנט הקודם מאוניברסיטת קובנה — ד"ר ח.ג. שפירא. באלבערישקי, עמ' 91—92.

19 ווילנער טאגבלאט, 16 אוגוסט, 1940, עמ' 1. לפי: לייזר ראן, אש פון ירושלים דליטע, ניו-יורק 1959. "ווילנער פאר-לאג", עמ' 176.

20 על מעמדו של לרר במכון ויחשו לעובדים בתקופה זו, ראה גם: "יזכור" (לעובדי יווא) יווא בלעטער 26, מס' 1 (ספטמ.—אוקטובר 1945), עמ' 13.

21 ש. קאטשערגינסקי צווישן האמער און סערפ — צו דער געשיכטע פון דער ליקוידאציע פון דער יידישער קולטור אין סאוועטן רוסלאנד, פאריו 1949, (להלן: קאטשערגינסקי), עמ' 23.

22 בתקופת השלטון הנאצי נתגלה חלק של החומר המוחרם בכנין הגסטאפו בוילנה, בו שכן קודם לכן מטה נ.ק.וו.ד. שם, עמ' 29.

היג הנאמן ביותר של כל העובדים — החבר סטאלין. עיתונאי שביקר ב- אותם ימים בייווא "המשוקם" שמע מפי לרר²³ על הרכישות האחרונות של המוסד בשוק הפרסומים הסוביי- טיים וכן על החומר הארכיוני שהובא מתוך מוסדות התרבות היידישאים והעבריים שזה מקרוב חוסלו, לרבות ספרייתו הפרטית של ד"ר וויינרייך. בדחותו בועם את השמועות והעלי- לות שמפיצים "אויבי העם", על חי- סולו הקרוב של יווא, הצביע לרר על העובדה שעבודת הוועדה הממלכתית להנהגת ספרי-לימוד לבתי-ספר ביי- דיש, מסתמכת רובה ככולה על חומר הנמצא בין כותלי המוסד. כן רמז על האפשרות ש"כוחות מארכסיס- טיים" מבריה"מ יצטרפו בעתיד למו- סד. באותו זמן מספר הכרכים שבספ- ריית המכון — הגיע לכ-65,000.

גם לאחר שהובטח להנהלה החד- שה של המכון המדעי היהודי (ה- שימוש בשם המסורתי — יווא, הופ- סק) שקיומו יימשך, שרר עדיין חוסר- בהירות לגבי טיב פעילותו העתידה. כתוצאה מכך וכן גם מחמת הרי- אורגניזציה והטיהורים למיניהם, הת- נהלה בו העבודה ברפיון-מה, ותוך ניתוק מן הציבור.

אחד האירועים היוצאים מן הכלל שהוציאו את המכון, לימים אחדים, מקפאונו היחסי, היתה ועידת המורים ללשון יידיש ולספרות יידיש בבתי הספר התיכוניים, אשר התקיימה בין כתליו, בסוף דצמבר 1940. בין 14 ההחלטות²⁴ שנתקבלו עם סיום הועי- דה — 3 שהתייחסו למכון: א. לפנות לקומיסאריאט העממי לחינוך, בבק- שה להקים ספריה פדגוגית ניידת של ספרי-עזר למורים ללשון יידיש ול- ספרות יידיש — ליד המכון המדעי היהודי. ב. לפנות למכון היהודי המד- עי בבקשה להקים מיד מוזיאון על לימוד היידיש בבתי-הספר. ג. לפנות למכון המדעי היהודי בבקשה להקים תצוגה מתמדת של חומר הנוגע ל- קלסיקאים בלשון יידיש.

נוסף למורים, נזקקו לשרותי המכון, מפקידה לפקידה, גם אנשי תיאטרון וכן תלמידים מהכיתות הגבוהות של

בתי"ס התיכוניים ביידיש²⁴.א.

כבר בשלבי ההלאמה הסופיים של יווא, סוף אוקטובר, הוברר — ש- במידה שהמוסד ימשיך להתקיים — יעודו יהיה עיוני-מחקרי בעיקר ואילו לגבי לימוד יידיש ברמה אקדמאית, נמצא פתרון שבשעתו ניגנז — דהיינו — קתדרה במסגרת האוניברסיטה.

לראשה מונה למרבית ההפתעה, אותו נוח פרילוצקי שכחצי שנה קודם לכן מועמדותו היוותה סלע מחלוקת בציבור היהודי לרבות יווא. יחסם החיובי של השלטונות לאישיותו ו- הכרתם בו כסמכות מדעית ממדרגה ראשונה, קיבלה ביטוי מוחשי כבר באוגוסט 1940, משמונה למרצה ה- מרכזי לתרבות יידיש ולשונה בקור- סים הממלכתיים למורים שנערכו ב- יזמת לשכת המיעוטים של המפלגה הקומוניסטית בליטא. בספטמבר

אותה שנה, נתאפשר לו להוציא ל- אור את ההרצאות הללו, תחת השם "יידישע פאנעטיק"²⁵. כמו כן הותר לו לפרסם בהוצאה מיוחדת את פרי

מחקרו האחרון על התיאטרון היהודי- די²⁶. עבודותיו המדעיות הוכרו על ידי סנאט האוניברסיטה הליטאית- סובייטית בוילנה וב-1 באוקטובר

1940 מונה דוצנט בקתדרה החדשה של לשון היידיש ותרכותה²⁷. פרי- לצקי מצידו לא הסתיר את הכרת תודתו למשטר הסובייטי ובניגוד ל- חבריו מהמחנה הפאלקיסטי הוא הא-

מין שלא יאונה לו ולהם כל רע ב- משטר הסובייטי, ונימוקיו עמו²⁸. שלא כשאר פליטי פולין שמהיום הראשון לבואם לליטא עשו מאמצים נואשים להגר למדינות מעבר-לים, הוא הש- תדל לקבל אזרחות סובייטית, להת- בסס בליטא²⁹ ולשוות לביתו החדש בוילנה אותה רמת נוחיות ואפשרות לעבודה מדעית (ספרים ותעודות) "בדומה לביתו בורשה"³⁰. הופעתו

הראשונה של פרילוצקי בפני הציבור לאחר מינויו האקדמאי, היתה בעת החגיגות ההמוניות שנערכו לציון מהפיכת-אוקטובר. בהפגנה המרכזית שהתקיימה בוילנה נראה פרילוצקי צועד בראש הסטודנטים וזעובדים

23 דעס, 10' זואכן רעארגאניזירטער יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט — א באזוך אויף וויזשניסקע 18, פאלקסבלאט 25 לאוקטובר 1940, עמ' 8.
24 וואקאו גר, "די בארטונג פון מיטל-שול-לערער פאר יידישער שפראך און ליטעראטור", דער עמעס (קובנה) 8 בינואר 1941, עמ' 6.

24א לקראת החגיגות לציון מהפיכת אוקטובר ביקרו בייחא "לא פחות מ-50 תלמידים, מדי יום ביומו, לשם איסוף חומר מתאים". לחגיגות אלה ראה: "באריכט וועגן צוגרייטן ארבעט צו דער אקטיאבער פייערונגען אין די קלאסן ב' א' און ב'". ווילנער עמעס 6.11.1940, עמ' 4.

25 יידישע פאנעטיק — עלעמענטארער קורס פאר לערער מיט 4 טאבעלעס און 8 צייכנוגען, 65 זייטן, ווילניוס 1940.

26 "פארוואס איז דאס אז דאס יידישע טעאטער אויפגעקומען אזוי שפעט ווילניוס 1940, 136 ז' פרייו 3 ליט. במסגרת המחקר הזה מובאת סקירה על הפעילות הדראמטית בחברה היהודית החל מסוף המאה ה-16 וכלה בתחילת המאה ה-19. לפני כן נדפס המחקר הזה כמאמר בקובץ "אונטערוונגס" שהופיע בוילנה בהשתתפות סופרים פליטים מפולין ובתמיכת הג'וינט. הפירסומים הללו הם עתה יקרי המציאות.

27 ל. בעדער און מ. יעלין "די לעצטע יארן פון נועך פרילוצקי" סאוועטיש היימלאנד 3, (1965), עמ' 147.

28 להלן תוכן ההסבר שנתן נ. פרילוצקי לחברו למפלגת הפאלקיסטים וידידו הקרוב משכבר הימים: "הבולשביקים נוקטים ברפרסיות נגד הבונדיסטים, שכן עוד לנין וסטאלין נלחמו בבונד כתנועה מנשביקית וקונטרבולוציונרית (...). בציונות המה נאבקים כתנועה ראקציונית ופרו-אנגלית (...). לעומת זאת אנו הפאלקיסטים היינו המפלגה האזרחית היהודית היחידה שהשתתפנו ב'חזית העממית' ביחד עם הקומוניסטים. שום רפרסיות נגדנו לא יכולות להיות, איפוא, ולא תהיינה". באלבערישקי, עמ' 105.

29 לשאלת חברו (ראה הערה קודמת) הלמאי לא ינסה מזלו לצאת לחו"ל ענה: "וכי לאן אוכל לצאת? לאמריקה? ולהיות נידון ללחם חסד מידי אייב קאהאן [עורך הפארווערטס] ואחרים. אני הייתי כבר באמריקה וידע כיצד נראים החיים היהודיים שם. זה לא מקום עבורי". שם, שם.

30 בזכרונותיו של פליט ורשאי על וילנה שלאותם ימים מצוין שמכון כל הסופרים הפליטים היה נוח פרילוצקי היחיד

של מוסד ייווא לצידו של משה לררי³¹ שעמו הוא עתיד לעבוד בצוותא ותוך שיתוף פעולה הדוק. בהקדמה להרצאה בפתיחה החגיגית ב-12 באוקטובר 1940, באוניברסיטת וילנה, לרגל הקמת הקתדרה ללימודי יידיש, ציין פרילוצקי בין היתר, ש"במקום בו שורר המשטר הסובייטי, טבעי הדבר שצרכיהם הלאומיים של כל הלאומים יבואו על סיפוקם במידה מתאימה"³². משפט זה וכן דברי ההרצאה עצמה, על הספרות היהודית והיווצרות לשון ה-יידיש במשך כ-1000 שנה, התקבלו בתשואות סוערות מצד הקהל הרב שמילא את האולם. כמו כן פורסמו הדברים בהבלטה ובליווי מאמרי שמחה ועידוד בעיתונות היומית המקומית ובפירסומים פרו-סובייטיים מ-חו"ל³³.

הקתדרה הנ"ל היתה חלק אינטגרלי מהמחלקה לפילולוגיה בפקולטה למדעי רוח של האוניברסיטה בוילנה. במסגרת תפקידו, פרילוצקי היה אמור להרצות במשך 8 סימסטרים (מדי שנתיים) בנושאים הבאים³⁴:

- 1) בעיות מיוחדות בלשון יידיש.
- 2) תולדות לשון יידיש. (3) תולדות ספרות יידיש. ובנוסף לכך, גם קורסים מיוחדים: א. פונטיקה של לשון יידיש. ב. תולדות העם היהודי. ג. תולדות התיאטרון היהודי. ד. פולקלור יהודי. ה. תולדות האמנות היהודית. ו. תולדות התרבות העממית-יהודית. כן גם סוכם שבכל סימסטר יינתן קורס ה-מוקדש לנושא מיוחד. אי לכך בחר פרילוצקי בסימסטר החורף 1940, את י. ל. פרץ כנושא להרצאותיו פעמיים בשבוע. זאת בנוסף להרצאותיו על פונטיקה ומורפולוגיה של לשון יידיש. כמו כן התקיימו הרצאות על תולדות הספרות היהודית החדשה (משה מרקוזה). התלמידים חויבו לעבד חומר על סופרים יהודים ולכתוב חיבורים עליהם. לפי התוכנית היו הסטודנטים של שנה ראשונה, אמורים להשתתף גם בפרו-סמינאר, וסטודנטים של שנה שניה — בסמינאר. פרט למקצועות ההתמחות והבחירה

הספציפיים היו הסטודנטים ללימודי יידיש, חייבים גם במקצועות יתר כ-חובה, כמו: הלשון הליטאית, מארק-סיזם לניניזם בלשנות כללית ועוד. סך הכל למדו באותה שנה, במסגרת הקתדרה, 35 איש. לאור הפניות הרבות מצד מועמדים נוספים, גם ממוסקבה, ביילורוסיה המערבית ומקומות אחרים, היה ניתן לצפות שמספר התלמידים יגדל בעתיד. לקראת שנת הלימודים הבאה — 1941/42, תוכננו הקורסים הבאים³⁴: א. תולדות שפת יידיש, תולדות הדקדוק של שפת יידיש, פונטיקה, סטטיסטיקה, תולדות האמנות היהודית, תולדות עם ישראל, אל, פולקלור יהודי, התרבות היהודית, תולדות התיאטרון היהודי ותולדות האמנות היהודית. עם פרוץ ה-מלחמה ביוני 1941 והחורבן שבא בעקבותיו, לא זו בלבד שתוכניות אלו לא הוגשמו, אלא שתלמידי הקתדרה אף לא הספיקו לסיים את בחינות סוף השנה.

ראוי לציין שבתוכניות הפעולה של הקתדרה³⁴, נרמז גם על הרחבת התקנים וכן על הצורך בשיתוף פעולה הדוק ביותר עם מוסד ייווא ה-מולאם. הכוונה היתה, כפי הנראה, להשתמש בספרייה בחומר המדעי ו-מתקני העזר השונים שביווא — לשרות הסטודנטים בלימודי יידיש. שיתוף הפעולה המתוכנן חייב גם שינויים נוספים במעמד המוסד ו-בהנהגתו והם אמנם בוצעו, יחסית, במהירות רבה ביותר.

לפי המתכונת הצנטרליסטית המ-קובלת בבריה"מ, היווה מוסד ייווא המולאם גוף חריג כלשהו. ועל כן, אחרי שהוחלט על המשך קיומו, ניתן היה לצפות לשילוב מוסד זה במערכת ממלכתית רחבה יותר. ואכן, עם הקמת האקדמיה למדעים של הרפוב-ליקה הסובייטית הסוציאליסטית הלי-טאית בוילנה, בינואר 1941, הפך ה-מכון המדעי יהודי לחלק אינטגרלי של האקדמיה, תחת השם — "אינס-טיטוט פאר יידישער קולטור" ("המ-כון לתרבות יהודית") וזאת במקביל למכון לתרבות פולנית ולשלושה ה-

אשר שמר על מעמדו מלפני המלחמה מ. צאנון, גרעניצן ביו צום הימל. הוצאת "מנורה", תל-אביב תש"ל, (להלן: צאנון), עמ' 13. תיאור ספריתו וארכיונו העשיר שריכז בדירתו החדשה בוילנה, ראה: באלבערישקי, עמ' 119. במכתבו מה-11 באוגוסט 1940 לידידו נחמן מייזל בארה"ב כתב פרילוצקי בסיפוק: "ליטא קיבלה אותי טוב מאד וחיי מתנהלים כאן לא רע". וכך גם מסיים בנימה אופטימית ש"בקרוב תחיל כאן פעילות תרבותית רחבה ומעניינת". "א גרוס פון ליטא" יידישע קולטור 10—19, (ספט.—אוק. 1940), ע' 57.

31 רעס "ווילנער סטודענטן האבן נאך אזא טאג ניט איבערגעלעבט" — איינדרוקן פון 7—טן נאיאכער אויף די ווילנער באסן, פאלקסבלאט, 11 נובמבר, 1940, עמ' 7.

32 "פיייערלעכער דערעפענונג פון דער יידישער קאטעדער אפן ווילנער אוניווערסיטעט", ווילנער עמעס, 15 נובמ. 1940, עמ' 6.

33 בנוסף למובא בהערה הקודמת ובהערה הבאה, ראה גם: ד(וד) א(ומרו), "צו דער דערעפענונג פון דער יידישער קאטעדער באם ווילנער אוניווערסיטעט" ווילנער עמעס, 12 נובמ. 1940, עמ' 11; מוישע לערער "נאר דארט ווו ס'הערשט דיקטאטור פון פראלעטאריאט", שם, עמ' 5; "פיייערלעכע דערעפענונג פון דער יידישער קאטעדער אין ווילנער אוניווערסיטעט", יידישע קולטור, 2—3, ניו-יורק (פבר.—מרץ 1941), עמ' 52—53.

34 מוישע לערער דער געוועזענער ייווא, פאלקסבלאט, 30 אוקטובר 1940, עמ' 5.

34 א. ריפקינד, די קאטעדער פון יידישער שפראך און ליטעראטור באם ווילנער אוניווערסיטעט, דער עמעס, 11.4.1941, עמ' 3.

34 באפריל 1941 הוסכם שבית החרושת לעורות מס' 4 בוילנה יקבל את החסות על הקתדרה ותלמידיה. על ההסכם חתמו מנחל ביהת"ר פרדר, יו"ר ועד העובדים חנה קוטון ותלמידי הקתדרה, ש. קאגאן ואולשזאנגר. "שעפטום פון דער ווילנער 4טער לערער פאבריק איבער דער יידישער קאטעדער באם ווילנער אוניווערסיטעט", שם, שם.

מכונים הליטאיים: ללינגוויסטיקה, ל- היסטוריה ולאתנוגרפיה. כדי לשוות למכון רמה אקדמאית מודגשת ול- מען תיאום מירבי בין המוסד לבין הקתדרה ללימודי לשון יידיש באוני- ברסיטה, מונה נוח פרילוצקי, החל מה-7 בינואר 1941, גם למנהל (פאָר- וואַלטער) של המכון). כמזכיר מדעי נתמנה הסופר הירש אושרוביץ ש- הובא מקובנה ולאחר זמן קצר פינה הלה את מקומו לעו"ד הקובנאי לייב וורשבוביץ, שאם כי כיהן לפני כ- שופט בליטא העצמאית, היה מקורב לחוגי הפאָלקיסטים ומשתתף קבוע ביומון שלהם — "פאָלקסבלאט".

הפעילות המחקרית במכון המחו- דש, היתה אמורה להתנהל במסגרת 4 סקציות: היסטורית, פדגוגית, כל- כלית-סוציאלית ופילולוגית. זו האח- רונה נועדה בין היתר, לחקר הספרות היהודית החדשה והישנה, בעיות דק- דוק ומינוח, הכנת מילון מדעי וכו'. בנוסף לכך נקבעו שלוש סדנאות עבודה (ועדות) לחקר הפולקלור (כולל עבודת שדה) התיאטרון ועוד. כל המדורים הללו וכמו כן "המרכז הביבליוגרפי" שבמכון תיכננו להו- ציא לאור פירסומים מפרי מחקריהם וכן חוברות מידע על חומר ביבליו- גרפי וארכיוני המצויים במכון.³⁵

בגלל פרוץ המלחמה ביוני 1941 ואולי גם מסיבות אחרות, כמעט ולא הספיקו דבר מכל התוכניות שנועדו לציבור הרחב. כיוצא מן הכלל ניתן לציין את תערוכת הזכרון לסופר י.ל. פריץ שנערכה בבנין המכון ביוזמת ועדה מיוחדת של אגודת הסופרים בליטא לציון יום הולדתו ה-90.³⁶ תערוכה זו שהוכנה בידי עובדי המכון ובראשם משה לרר, יצחק אנילוביץ וכן האמנית אומה אולקניצקה³⁷ נפ- תחה חגיגית ב-3 ביוני 1941 והת- קיימה עד ה-20 בו, סמוך לפרוץ המלחמה. למעשה היתה זו מהדורה מחודשת ומתוקנת מן התערוכה ה- קודמת על נושא זה שהתקיימה כשנה לפני כן בתנאי המשטר הקודם. אלא שלעומת אז, "הודגשה עתה הנימה המתקדמת הכלל-אנושית והלוחמת כפי שבוטאה אצל פריץ"³⁸.

בתגובה להתעניינות חוגים יידי- שאים פרו-סובייטיים ("איקוף") בניו יורק, על הנעשה בייווא, תיאר בפניהם פרילוצקי במכתבו מה-27 בפברואר 1941 את המצב כדלקמן:³⁹

"...ה-ייווא לשעבר הפך ל- ממלכתי וכעת הינו חלק אור- גני של אקדמיית המדעים של ל.ס.ס.ר. הנמצאת בשלבי הת- ארגנות. יעברו עוד שבועות אחדים עד שאפשר יהיה לגשת לביצוע תכניות הפעולה ש- הוצבו: להביא עובדים מד- עיים מוסמכים ממרכזים אח- רים, להוציא לאור כתב-עת וכן גם סידרה של יצירות מד- עיות מוגדרות וכמו כן מד- עיות-פופולריות. התקציב יכו- סה על-ידי המדינה.

המכון התעשר במשך הזמן האחרון בשלל של חומר: קרוב ל-20,000 ספרים ורבבות תעו- דות חשובות. אנו נמצאים כל הזמן במגע הדוק עם מוסדות- מדע ותרבות יהודיים במוסק- בה, קייב; מינסק, אודיסה, למ- ברג ועוד. הרינו שמחים לציין שרוחשים לנו שם ידידות רבה. הוצאות הספרים הממלכתיות והספריות מספקים לנו מה ש- אנו דורשים. כך כבר קיבלנו כמה אלפי כרכים של הספ- רות הסובייטית-יהודית.

בשבוע שעבר היו לנו אור- חים ממינסק⁴⁰ ובשבועות הק- רובים יבואו אלינו החברים ד. ברגלסון, מ. ווינר וי. נוס- נוב. התעניינותכם הסבה לנו הנאה וחרינו מבקשים גם לה- בא לשמור על קשר עמנו. כל מה שנפרסם נשלח אליכם כמובן."

בצורה שונה למדי, הצטיירה דמותו החדשה של מכון ייווא לשעבר, ב- עיני רבים בקרב הציבור הוילנאי, ש- היו במשך שנים מעורבים בפעילותו וחרדים לגורלו. ביניהם היו כאלה ש- ראו בכך חיסול המוסד להלכה או למעשה. ביטוי לדעה זו אפשר למצוא בקטע דלהלן, של אחד המכתבים ש-

- 35 "אן אינטערזוויו מיט פראפעסאר נחעך פרילוצקי וועגן צילן און וועגן אופ- גאבעס פון דער קאטעדער פאר יידישער שפראך און ליטעראטור", ווילנער עמעס, 12 נובמ. 1940, עמ' 3.
- 36 ראה: "רעפובליקאנישער יאיוהל קאמיטעט צו פייערן דעם 90 טג געבוירנטאג פון י.ל. פערעצ", דער עמעס (קובנה), 19 אפריל 1941, עמ' 1. "פערעצ אויסשטעלונג אין אינסטיטוט פאר יידישע קולטור, שם, 1 ביוני 1941, עמ' 2.
- 37 א. ריפקינד, "די פערעצ אויסשטעלונג", שם, עמ' 3-4.
- 38 שם, שם.
- 39 "דער יידישער חיסנשאפלעכער אינ- סטיטוט אין ווילנע צעוואקסט זיך", יידישע קולטור, 4 (ניו-יורק) (אפריל 1941), עמ' 57.
- 40 הכוונה לאליהו קאהאן זליג אקסלרוד שביקרו בוילנה בפברואר 1941. הם ניסו, בין השאר, להתערב למען המשך קיומו של היומון "ווילנער עמעס". זליג אקסלרוד גם הזהיר את אנשי התרבות היהודים בליטא, בחשאי, מפני חיסול בתי הספר היהודיים בעתיד. על נושא זה, ראה: ש. קאטשערגינסקי, עמ' 24-25. ח. שמרוק "הפרסומים ביידיש בברה"מ", יד ושם קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה ד', ירושלים תש"ך, עמ' 109-110.

יצא מוילנה ערב חורבנה. במכתב זה, מן ה-8 ביוני 1941, מגיב הכותב במר רוחו, על שאלת אחיו⁴¹, לגורל יווא: "... אתה מדבר על יווא על ועד הפועל וכדומה — הרי יווא כבר לא קיים כמעט בוילנה. אמנם קיים עדיין בנין יווא, על כמה מעובדיו — הפח-דנים — ל.⁴² א.⁴³ והציר הפולני פ.⁴⁴ עם מזכיר יהודי ליטאי⁴⁵, שאיני יודע מה הוא היה קודם ומה תפקידו כאן עכשיו. וזהו כיום יווא... כעת מכנים אותו "מוזיאון-ספריה" — מספר 3 או 4⁴⁶..."

מתוך הערכות כאלה על טיב ה-מוסד, אשר רווחו בקרב הציבור ה-יהודי, משתמע אכן סימן שאלה גם לגבי עצם קיומו וגורלו בעתיד. הנכון הוא ששאלה זו הטרידה אז את מנו-חתם של יהודים רבים, לגבי המשך קיומם של מוסדות תרבות אחרים⁴⁷, כמו התיאטרון היהודי, רשת בתי-הספר על 20,000 תלמידים, בית הו-צאת ספרים, עיתונות וכדומה. עד היום ניצבת השאלה אם כל מוסדות התרבות היהודיים שהוקמו אז בליטא הסובייטית, ובמידה קטנה יותר גם באזורים אחרים שסופחו אז לבריה"מ, היו אמורים להיות בסיס להמשכיות, או — אפיזודה חולפת גרידא. שאלות לא מעטות עולות גם בעניין מינויו של פרילוצקי — האם היה זה צעד טאקטי וראויתי גרידא או יותר מכך? מחמת החומר המיזערי ששרד מת-קופה זו, ובעיקר בגלל האירועים ש-האפילו לאחר מכן עליה, לא נחקרו הדברים ובתוכם נושא יווא, דיים, ו-מכל שכן לא ניתנה עדיין תשובה חד משמעית על כלל הנושא.

האפילו של חיסול יווא בוילנה התפצל על פני כמה שלבים של תקופת השואה ולאחריה. עם השתלטות ה-נאצים על וילנה והרצח ההדרגתי ש-ביצעו ביהודים, הפך בניין יווא ל-מרכז האיסוף של אוצרות התרבות היהודיים בכל העיר, ומיונם. בין ה-מומחים שהנאצים גייסו לעבודה זו היו אנשי יווא לשעבר, נח פרילוצקי, שנרצח כבר באוגוסט 1942, וזליג קל-מנוביץ שנספה במחנות אסטוניה ב-

1944.

מתוך כ-100,000 ספרים מספריות יווא וסטראשון וכן מקומות אחרים בוילנה, נשלחו 24,000 לפראנקפורט ע"נ מיין שבגרמניה, למכון לחקר בעיות היהודים, מיסודו של האידי-אולוג הנאצי אלפרד רוזנברג. השאר נמכר כפסולת או נשלח לתעשיות נייר. רק חלק קטן מאד מתוך החומר הנדיר ויקר הערך, ניצול והוסתר בידי העובדים היהודים ובראשם המשוררים אברהם סוצקבר, שמרל קאצ'רינסקי ואחרים.

לאחר שיחרור וילנה בידי הצבא האדום, ב-1944, נמצאו שרידים מן החומר המוסתר ובכלל זה יומן הנ-עורים של תיאודור הרצל. ברם, גם אז, כשוילנה נותרה בשלישית תחת השלטון הסובייטי לא הצליחו הש-רידים היהודים להציל מכליה שלו-שים טון של חומר ספרותי יהודי מ-אוספי יווא, שכן השלטונות החליטו שמקומם בבית חרושת לנייר⁴⁸. יתר על כן, אף החומר שניצל ורוכז במו-זיאון היהודי ההיסטורי בוילנה, נגנז עד עצם היום הזה, לאחר שגם המוסד נסגר ב-1953.

לאחר המלחמה הצליחו שליחי יווא לאתר חלק ניכר מהחומר שנשלח ב-שעתו לפראנקפורט ומקומות אחרים. עד 1956 הובאו למוסד יווא בניו-יורק, וקוטלגו שם, קרוב ל-40,000 ספרים, 30,000 תעודות ומסמכים א-רים, המרוכזים במסגרת מיוחדת תחת השם "אוסף וילנה" והם פתוחים בפני חוקרים ותלמידים מכל העולם.

104

- 41 המכתב הוא של אחיו של לייזער ראן איש וילנה, ופורסם בספרו של האחרון. אש פון ירושלים דליטע. ווילנער פארלאג, ניו-יורק, 1958, עמ' 177—178.
- 42 הכונה כנראה למשה לרנר.
- 43 הכונה כנראה ליצחק אנילוביץ.
- 44 הכונה כנראה לנוח פרילוצקי שהיה בעבר ציר בסיים הפולני.
- 45 הכונה כנראה לעו"ד לייב ורשבוביץ מקובנה.
- 46 לפי הנראה כונת הכותב לספריית סטראשון המפורסמת, בוילנה שלאחר הלאמתה, כונתה ספריה מס' 4.
- לפי התכנון היתה ספריה זו אמורה להתמוג ב"מכון לתרבות יהודית", מיסודו של יווא.
- 47 כנראה שגם לפרילוצקי עצמו לא היו אשליות לגבי עתידם של היהודים בליטא. בשיחה אישית, הוא גם התנבא שהשלטון הסובייטי לא יאפשר ליהודים לקיים כאן בתי"ס יהודיים. צאנין, עמ' 13, וראה גם הערה 40 לעיל.
- 48 ש. קאטשערינסקי, עמ' 75—81.